

Συμμετοχικές Πολιτικές και Ευθύνη Δημητριάδης Ανάργυρος

Σύμφωνα με τον Thomas Zittel η θεωρία της συμμετοχικότητας υποστηρίζει ότι οι συμμετοχικοί θεσμοί παρέχουν τη δυνατότητα στους δράστες να καθορίζουν τις πολιτικές αποφάσεις. Ο Habermas αναπτύσσει μία έννοια της ατομικής αυτονομίας με διττή έννοια, που αφορά αφενός την ατομική ενδυνάμωση μέσω της καλλιέργειας της κοινωνικής ευθύνης, και αφετέρου την έννοια του εσωτερικού αναστοχασμού που βλέπει τον εαυτό αυτοκριτικό απέναντι στα κίνητρά του κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης μιας επιλογής. Αυτή η διαδικασία στηρίζεται στην αναγνώριση πως οι ατομικές προτιμήσεις πρέπει να συμφιλιωθούν με τα συμφέροντα και τις προτιμήσεις των άλλων ατόμων. Από την πλευρά τους, οι υποστηρικτές της συμμετοχικής Δημοκρατίας τονίζουν ότι δεν είναι τόσο η δύναμη της επιρροής του θεσπισμένου περιβάλλοντος στη διαμόρφωση του καλού πολίτη. Η συμμετοχή δεν αυξάνει αυτομάτως με την αύξηση ευκαιριών που δίνονται για συμμετοχή. Αντίθετα, η συμμετοχή για να έχει αποτέλεσμα πρέπει αποφέρει πραγματικά αποτελέσματα στη λήψη αποφάσεων. Πχ για τον Salisbury η ψηφοφορία για την εκλογή πολιτικών υποψηφίων νομιμοποιεί τη διαιώνιση των πολιτικών ελίτ και δεν αποτελεί τρόπο ενεργούς συμμετοχής που επηρεάζει άμεσα τις αποφάσεις.

Εξίσου σημαντικές λοιπόν, θεωρούνται οι καθημερινές σχέσεις και μικροδομές που λειτουργούν καθοριστικά στη σταθεροποίηση συμμετοχικών συμπεριφορών, που θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση για μία ευρύτερη κοινωνικοποίηση με πολιτικές προεκτάσεις. Στο ίδιο μήκος κύματος, οι υποστηρικτές της Δημοκρατίας της ενσωμάτωσης βλέπουν την δημοκρατικοποίηση ως κοινωνική πρακτική που εκβάλλει στην μετουσίωση του εαυτού σε πολίτη. Οι κοινωνικές ομάδες αντιμετωπίζονται ως οι κεντρικοί παράγοντες για την εδραίωση πολιτικών αρετών άμεσα συσχετιζόμενων με την πολιτική συμμετοχή.

Η Francoise Montambeault στη μελέτη της για τις συμμετοχικές πρακτικές σε παραδείγματα περιοχών της νότιας Αμερικής εντοπίζει δύο κριτήρια για την επιτυχία της συμμετοχής στην πράξη. Πρώτον, την *αυτονομία των δρώντων* υποκειμένων υπό την έννοια της μεγάλης ή ελάχιστης εξάρτησης από το κράτος και τους μηχανισμούς του και δεύτερον, το *βαθμό κινητοποίησης* των υποκειμένων με κριτήρια ατομικά ή συλλογικά. Διαμορφώθηκαν τέσσερις περιπτώσεις:

Πρώτη περίπτωση, όταν η αυτονομία είναι σε υψηλό βαθμό εξαρτημένη από το κράτος, δηλ. είναι χαμηλή μαζί με το γεγονός ότι η κινητοποίηση περιορίζεται σε ικανοποίηση ατομικών κριτηρίων, τότε το αποτέλεσμα είναι η πελατοκρατία (clientelism).

Δεύτερη περίπτωση, ο υψηλός βαθμός αυτονομίας με κινητοποίηση που γίνεται βάσει ατομικών κριτηρίων έτσι ώστε να οδηγούν σε κατακερματισμένη συμπερίληψη κοινωνικών ομάδων (fragmented inclusion). Εδώ, η αυτονομία των

πολιτών ως παράγων που χαρακτηρίζει τις συμμετοχικές πρακτικές επιτρέπει τη συμπερίληψη των ατόμων και υπονομεύει τη λειτουργία των προσωπικών δεσμών ως μέσου για πρόσβαση στα δημόσια αγαθά. Την ίδια στιγμή όμως, η κατακερματισμένη λογική των ατομικών συμφερόντων μέσω της οποίας κινητοποιούνται τα υποκείμενα, αναδεικνύει την περιορισμένη ικανότητά τους να κινητοποιηθούν συλλογικά ώστε να θέσουν και ολοκληρωμένα συλλογικά αιτήματα.

Τρίτη περίπτωση, ο χαμηλός δείκτης αυτονομίας μαζί με την επιθυμία για συλλογικές πρακτικές οδηγεί σε αποδυνάμωση των συνεργατικών συνηθειών (disempowering cooption). Παρόλο δηλ. που δημιουργήθηκαν οι συμμετοχικοί μηχανισμοί, η έλλειψη αυτονομίας (η αυτονομία ως απεξάρτηση από πολιτικά κόμματα) επέφερε αντίθετα αποτελέσματα δηλ. την εισχώρηση των κομμάτων και την κυριαρχία τους στους συμμετοχικούς μηχανισμούς.

Ιδανικό σχήμα διαπιστώνεται η τέταρτη περίπτωση, η συνύπαρξη ενός υψηλού αισθήματος αυτονομίας με μοντέλο κινητοποίησης στη βάση συλλογικών κριτηρίων.

Πώς θα επιτευχθεί αυτή η αυτονομία αλλά και ένα ουσιώδες αίσθημα συλλογικότητας;

Η οικογένεια έχει ένα βασικό ρόλο στην καλλιέργεια της αυτονομίας του παιδιού αλλά ενός αισθήματος έγνοιας για τον άλλον.

Επίδικο όμως καθίσταται πώς το παιδί μπορεί να γίνει αυτόνομο τη στιγμή που ο γονέας καθοδηγώντας το μπορεί να του δημιουργήσει συνήθειες. Αλλά ... αν το παιδί καταντήσει έναν αυτόματον; Πώς μπορούμε να γνωρίσουμε ότι το παιδί όντως αυτονομείται, ακόμη και όταν συνειδητοποιεί τι είναι αγαθό αλλά απλώς υπακούει σε ό,τι έχει μάθει;

Ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει το πρόβλημα της αυτονομίας. Πχ έχει έναν προβληματισμό σε αυτό το κλίμα, για τον δούλο. Για παράδειγμα, ο δούλος είναι εργαλείο του αφέντη, ετεροκαθορίζεται πλήρως και επομένως δεν τίθεται ζήτημα για έναν αυτόνομο αυτοκαθορισμό. (Pol. 1.6, 1255b11f.), (EE 7.9, 1241b22f.), Pol. 1.4, 1254a1-17), (Pol. 1.4, 1254a8-13).

Κατά συνάφεια και τηρουμένων των αναλογιών, αν το παιδί μαθαίνει απλώς υπακούοντας, δεν ξεπερνά τις ικανότητες ενός φύσει δούλου. Αν ετεροκαθορίζεσαι δεν είσαι ελεύθερος.

Η λύση φαίνεται να υπάρχει στην ανατροφή του παιδιού από τον γονέα. Και δεν είναι απλώς μία πρόταση για υπακοή που θα του γίνει συνήθεια.

Στον Αριστοτέλη βλέπουμε ότι ο γονέας είναι ο συγγραφέας του Είναι του παιδιού: (Ibid., VII.11, 1161a11.)

Κάτι τέτοιο φαίνεται να σημαίνει «χωρίς να θίγει την οντολογική συνέχεια της ανάπτυξης του παιδιού»

Ο γονέας επιθυμεί για το παιδί του να φτάσει στην ωριμότητα ώστε να

συνειδητοποιήσει και να ορίσει μόνο του το τέλος του ως λογικό ον. (Politics. I.2, 1252a30.)

Πώς λοιπόν ο γονέας ως συγγραφέας του είναι του παιδιού συνδράμει στην ανάπτυξη ενός υπεύθυνου πολίτη που δεν ετεροκαθορίζεται;

Το παιδί προκύπτει από την ένωση των γονέων αλλά από τη στιγμή που γεννιέται ξεκινά μια συνεχόμενη διαδικασία και πρόοδο προς την πλήρη ανεξαρτησία από αυτούς.

Το σημαντικό εδώ είναι ότι όντως ο Αριστοτέλης βρίσκει σημαντική τη σχέση ανάμεσα στην ορθή ανατροφή και τον καλό -υπεύθυνο πολίτη. Και μάλιστα βρίσκει αιτιακά καθοριστική τη σχέση ανάμεσα στα δύο και ότι ο πολίτης δημιουργείται από την οικογένεια ακόμη. (Ibid., I.13, 1260b12)

Επομένως, φαίνεται μια έννοια της ανεξαρτησίας να είναι κοινός παρονομαστής στις δύο φάσεις εξέλιξης του ανθρώπου, ως παιδιού και ως πολίτη. Θα επιδιώξουμε να τη βρούμε αυτή :

Ανατρέχοντας στα πρώτα βήματα της ανάπτυξης ο γονέας και κυρίως η μητέρα, (εδώ μπορούμε να αναφέρουμε τον Winnicott ο οποίος αναγνωρίζει τη μητέρα ως φιλικό περιβάλλον με τον πατέρα να έχει μόνο διευκολυντικό ρόλο στο περιβάλλον -Μητέρα) (Ibid., VIII.12, 1161b30) αποτελεί το φιλικό περιβάλλον που δεν θα του εμψυχήσει ιδέες προς τυφλή εφαρμογή αλλά θα του προσφέρει εμπειρίες ώστε το παιδί να αρχίζει να έχει υλικό με το οποίο να μπορεί να δημιουργήσει. Παρόλο που το παιδί στα πρώιμα στάδια βρίσκεται σε πλήρη εξάρτηση από τον γονέα, η μητέρα ως φιλικό περιβάλλον είναι αυτή που θα του δίνει την αίσθηση της παντοδυναμίας καθώς θα είναι δίπλα του ώστε το παιδί να ανακαλύπτει την εξωτερική πραγματικότητα μόνο του χωρίς να γνωρίζει ότι ο γονέας είναι πάντα δίπλα του υποστηρικτικά. Η εξωτερικότητα έτσι γίνεται για το παιδί απόκτημα, πρόκειται για αντικείμενο που έχει δημιουργήσει το παιδί, προκειμένου να είναι αυτόνομο, αλλά αυτό εξαρτάται από την καλή θέληση των ανθρώπων γύρω του. Μικρά βήματα ανεξαρτησίας γίνονται όταν το παιδί κρατά μνήμες από την περιβαλλοντική φροντίδα και επομένως αρχίζει να στηρίζεται στο εαυτό του: Μειώνεται η εξάρτηση-> αυξάνεται η απαρτίωση ως μονάδα. Το έθος εδώ δηλ δεν είναι μηχανιστικό αλλά δημιουργικό ως προς την ανακάλυψη της εξωτερικότητας.

Ακριβώς η δική μας έρευνα αφορά το βαθύτερο δεσμό που κρύβεται εδώ. Είναι η ιδέα της εξάρτησης που υπάρχει στην διαδικασία της αυτονομίας από την παιδική ηλικία. Η ωριμότητα του πολίτη έγκειται στο να συνειδητοποιήσει ότι η ολοκλήρωσή του, η απαρτίωσή του ως μονάδας είναι απότοκο της απόλυτης εξάρτησης που είχε από το γονέα που δούλεψε στην πρώιμη ηλικία του παιδιού ως διευκολυντικό περιβάλλον. Είναι η αναγνώριση ότι δεν μπορείς να απαρτιωθείς χωρίς τον άλλο, ότι με τη βοήθειά του μπορείς να εμβαθύνεις στον εαυτό σου και μέσω της αίσθησης ότι ο άλλος είναι αξιόπιστος και έτσι σε προετοιμάζει για την αναγνώριση πως και ο άλλος δεν μπορεί χωρίς τη δική σου βοήθεια να ολοκληρωθεί και να αναλάβει την ευθύνη των δικών του σκέψεων και πράξεων. Στην αρχή, δημιουργείται το πλαίσιο για μία «μαγική» σχέση με το αντικείμενο. Είναι όταν το παιδί με τη συνδρομή της μητέρας αναγνωρίζει το αντικείμενο, για παράδειγμα ως «αστείο», βάσει της διευκολυντικής σχέσης που ενδυναμώνει η μητέρα. Έχουμε να κάνουμε με ένα αντικείμενο που ενώνει και

διαχωρίζει «αυθόρμητα και ταυτόχρονα λειτουργεί ως σύμβολο διαχωρισμού και διασύνδεσης μέσω της επικοινωνίας» (Winnicott). Εδώ, το παιχνίδι είναι η δυνατότητα και η ανάπτυξη εμπιστοσύνης, αυτονομίας και αναστοχασμού. Η προσωπική ιδέα του εαυτού αναδεικνύεται με την πράξη, μέσα από το πλαίσιο ασφάλειας που παρέχει η στήριξη της μητέρας. Το ότι ο άλλος είναι διαφορετικός είναι απαραίτητο για να καταπολεμήσει την ψευδαίσθηση της προσωπικής Παντοδυναμίας. Μπορούμε να υποθέσουμε πως Το πολιτειακό πλαίσιο πρέπει να λειτουργεί όπως η μητέρα. Δεν είναι ο καθένας να προβάλλει και να επιβάλλει τις θέσεις του αλλά να αναγνωρίζει τον άλλο ως καθεαυτό στην αυτονομία του, μέσα από μία «μαγική» σχέση που προσφέρει ασφάλεια, εμπιστοσύνη και αναστοχασμό, ώστε η ανάδειξη του πολιτικού υποκειμένου να προκύπτει στην πράξη. Ο σώφρων πρέπει ανάγεται στην ικανότητα του ακούειν και της διαβούλευσης. Αναγνώριση του άλλου σημαίνει, μέσω της μαγικής σχέσης, αναγνώριση της διαφοράς και ενίσχυση του reality principle, του άλλου ως ανεξάρτητου από τον έλεγχό μου, την επιθυμία μου για παντοδυναμία, άρα και των συγκρούσεων αλλά και του γεγονότος ότι και εγώ και ο άλλος επιβιώνουμε και είμαστε μαζί (έγνοια για τον άλλον). Κατά συνέπεια, μπορεί στην πολιτική ζωή να υπάρχει αβεβαιότητα, ασάφεια και απογοήτευση αλλά υπάρχει ταυτόχρονα και αναγνώριση ατελειών και δημιουργικές αποκλίσεις, μέσω της εμπιστοσύνης στο πολιτικό-πολιτειακό πλαίσιο. Κομβικό σημείο αποτελεί η στοχαστική επικοινωνία στη βάση πρακτικών της έγνοιας και των εκπλήξεων που δημιουργούνται από τις συγκρούσεις αλλά και από τις δια-ταυτοποιήσεις. Έτσι μπορούμε να μιλήσουμε για έναν συνεργατικό ατομικισμό (cooperative individualism) με τις αντιφάσεις του και τις δημιουργικές του στιγμές.

Το θέμα της οικονομικής Δημοκρατίας

Τι σχέση έχει η εργασία με την ευθύνη:

Υπάρχει μία αντίφαση στις σημερινές εργασιακές σχέσεις. Ο εργάτης νοικιάζεται σαν αντικείμενο για να παράγει και το προϊόν ανήκει σε αυτόν που ανήκουν τα μέσα παραγωγής. Αν ο εργάτης διαπράξει σφάλμα τότε διαπιστώνεται ότι έχει ευθύνη προκειμένου να τιμωρηθεί. Οι σχέσεις παραγωγής είναι σα να νοικιάζει κάποιος ένα φορτηγάκι με τον οδηγό του και διαπράττοντας μία ληστεία, ο οδηγός να ισχυρίζεται στο δικαστήριο ότι ήταν νοικιασμένος και κατά συνέπεια δε φέρει προσωπική ευθύνη για τη ληστεία.

Ο Ellerman μας υπενθυμίζει ότι το κεφάλαιο δεν παράγει τίποτα. Ο εργάτης παράγει και είναι de facto υπεύθυνος για αυτό. Η ευθύνη αυτή τον νομιμοποιεί να συμμετέχει σε μία εταιρεία ως ισότιμο de facto συμμετέχοντα συν-παραγωγό. Η έμφαση στην ευθύνη εκβάλλει στη ιδέα μιας δημοκρατικής εταιρείας όπου οι εργάτες συνεργάζονται και συναποφασίζουν.

Ο κύριος Κεφάλαιο και η μαντάμ Γη έχουν κάνει μεγάλη ζημιά στη σκέψη. Κι αυτό γιατί πρόκειται για το λάθος της προσωποποίησης (fallacy of personalization). Έτσι όμως δε γίνεται διάκριση ανάμεσα στις υπεύθυνες πράξεις των ανθρώπων και στην απλή αποτελεσματική χρηστική λειτουργία

των πραγμάτων. Οι μη-ανθρώπινοι παράγοντες δεν εργάζονται καθόλου και κατά συνέπεια ούτε και παράγουν.

Η γη ή το κεφάλαιο είναι «παραγωγικά» με την έννοια ότι είναι αιτιωδώς αποτελεσματικά στην παραγωγή. Δηλ. απλώς χρησιμοποιούνται στην παραγωγή. Δεν είναι όμως υπεύθυνα για την παραγωγή. Μόνο η ανθρώπινη εργασία είναι. Επομένως οι χρήστες των μέσων είναι οι υπεύθυνοι για τη χρήση και τα αποτελέσματα της εργασίας.

Τι υπενθυμίζει η λέξη «Ευθύνη»: σύμφωνα με το *jus fruendi* δηλ. νομιμοποιούμαι να καρπώνομαι το αποτέλεσμα της εργασίας μου.

Αν δηλ. σήμερα το αφεντικό είναι το μυαλό και ο εργαζόμενος το χέρι που υπακούει στις εντολές, στις αλλαγές που επισημαίνουμε δεν υπάρχει ποια τέτοια ιεραρχία, αλλά ισότιμα όλοι συνεργάζονται από κοινού και αν μιλούμε για αφεντικό/μάνατζερ δε θα είναι παρά ο αντιπρόσωπος του συνόλου των μελών της επιχείρησης που θα ακολουθεί τις αποφάσεις που θα παίρνονται συλλογικά. Αν ταυτίζονται τα κίνητρα της επιχείρησης με τα ατομικά κίνητρα, τα άτομα θα εργάζονταν με σκοπό την ευδοκίμηση της εταιρείας. Όταν θα επέρχεται η κρίση, οι προσπάθειες θα υπερδιπλασιάζονται. Παράδειγμα τέτοιων επιχειρήσεων αποτελούν το *montragon*, τα κινέζικα *TVEs* (*township-village enterprizes*), το γιαπωνέζικο μοντέλο επιχείρησης όπως και οι γερμανικές *Mitbestimmung*.

Για να αποκτήσει ο κόσμος περισσότερη συλλογική συμπεριφορά και σκέψη θα πρέπει να του γίνει καθημερινή συνήθεια. Και πού μπορεί να πραγματοποιηθεί αν όχι στην καθημερινή εργασία όπου περνάει ο περισσότερος χρόνος ζωής; Η επιχείρηση-ως-κοινότητα ενδυναμώνει τον κόσμο στο να δεσμεύεται στη δουλειά σου μακροπρόθεσμα αλλά και στην κοινότητα. Έτσι, το άτομο γίνεται υπεύθυνο για τις πράξεις του και υφίσταται τις συνέπειες των λαθών του ή των ορθών του επιλογών. Κατ' αυτόν τον τρόπο καλλιεργούνται και οι ανθρώπινες αρετές και η στροφή από το ατομικό στο ευρύτερο κοινωνικό.

Συνέπεια μιας τέτοιας στροφής θα αποτελούσε η μετουσίωση του ενδιαφέροντος μόνο για ατομικά συμφέροντα σε ενδιαφέρον για το κοινό καλό και η επανείσοδος της αξιοπρέπειας στην εργασία. Η επανένταξη του συλλογικού στο καθημερινό θα μπορούσε να αποτελέσει σχολείο για αλληλεγγύη και δημοκρατικές ικανότητες πέρα από την όποια κρατική παρέμβαση αλλά μέσα στο πλαίσιο της κοινωνικής ευθύνης.

Παιδαγωγικές αρχές

Στηρίζει παιδευτικές αρχές που σέβονται το υποκείμενο στην αυτονομία με σκοπό την ευπραξία:

1. Εκκίνηση από το σημείο όπου βρίσκονται οι πράττοντες και κοιτάζοντας μέσα από τα δικά τους μάτια.
Παραδείγματα συνάντησης με γνωστούς παιδαγωγούς είναι:

Σε αντίθεση με τον αντιδιαλογικό και μη-επικοινωνιακό «καταθετικό» εκπαιδευτικό τρόπο, η μέθοδος του να θέτεις το πρόβλημα και να βρίσκεις τη μέθοδο, διαλογική κατ'εξοχήν, στηρίζεται και οργανώνεται από την προοπτική του μαθητή πώς βλέπει τον κόσμο. (Freire 1970)

Είναι πρόβλημα του μαθητή ή του δασκάλου και του βιβλίου το πρόβλημα που δημιουργείται στον μαθητή, γιατί δεν μπορεί να πετύχει τον απαιτούμενο βαθμό ή γιατί δεν κερδίζει την έγκριση του δασκάλου; Είναι η εμπειρία προσωπικό θέμα τέτοιας φύσης όπου εγγενώς η διέγερση και η άμεση παρατήρηση των συνδέσεων που συμβαίνουν, οδηγούν σε συμπεράσματα και στον έλεγχό τους; Ή επιβάλλεται από τα έξω και είναι πρόβλημα του μαθητή απλώς να δεχτεί την εξωτερική απαίτηση; (John Dewey, 1916)

Η έρευνα των θεμάτων απαιτεί την έρευνα του τρόπου σκέψης των ανθρώπων, σκέψη που λαμβάνει χώρα μόνο ανάμεσα σε ανθρώπους που αναζητούν μαζί την πραγματικότητα. Αδυνατώ να σκεφτώ για τους άλλους ή χωρίς τους άλλους, ούτε μπορούν οι άλλοι να σκεφτούν για μένα (Freire 1970)

2. Η όποια αλλαγή δεν μπορεί να επιβληθεί (σεβασμός στην αυτονομία του υποκειμένου)

Η αυθεντική απελευθέρωση-ως διαδικασία ανθρωποποίησης- δεν αποτελεί άλλη μία μορφή «τραπεζικής κατάθεσης» που συμβαίνει στον άνθρωπο. Η απελευθέρωση είναι πράξη («praxis» στο πρωτότυπο): η δράση (action) και ο στοχασμός (reflection) του ανθρώπου επάνω στον κόσμο του, προκειμένου να τον μεταμορφώσει. Όσοι είναι πραγματικά αφοσιωμένοι στο σκοπό της απελευθέρωσης δεν μπορούν να δεχτούν ούτε μία μηχανιστική έννοια της συνείδησης ως ενός αδειανού δοχείου προς γέμιση, ούτε μία χρήση «καταθετικών» μεθόδων που παραπέμπουν στην κυριαρχία (προπαγάνδα, «σλόγκανς—καταθέσεις») στο όνομα της απελευθέρωσης. (Paulo Freire 1970)

3. Η βοήθεια να μην έχει το χαρακτήρα της αγαθοεργίας (καλλιέργεια της ευθύνης)

Ο αυτοσεβασμός αφορά άτομα που έχουν ενεργό ρόλο στο να βρίσκουν λύσεις στα δικά τους προβλήματα και που δεν είναι αβοήθητοι, παθητικοί ... Η παροχή βοήθειας στους ανθρώπους που τους αφαιρεί όμως τη δυνατότητα στην δράση, δε συμβάλλει καθόλου στην ανάπτυξη του ατόμου. Με μια βαθύτερη έννοια έχουμε να κάνουμε όχι με το να δίνουμε αλλά με το να αφαιρούμε την αξιοπρέπειά τους. Άρνηση της ευκαιρίας για συμμετοχή είναι η άρνηση ανθρώπινης αξιοπρέπειας και Δημοκρατίας. Θα είναι αναποτελεσματικό. (Saul Alinsky 1971)

Γιατί το δικό μου λάθος είναι κάτι που εγώ μόνος μου μπορώ να ανακαλύψω, καθώς μόνο όταν το ανακαλύπτω εγώ ανακαλύπτεται, ακόμη κι αν ο κόσμος όλος το γνώριζε από πριν.

(Soren Kierkegaard in Bretall 1946)

Βιβλιογραφία

1. Αριστοτέλους, Πολιτικά, Loeb Classical Library, https://www.loebclassics.com/view/aristotle-politics/1932/pb_LCL264.3.xml
2. Carpentier Nico, 2011, "The concept of participation. If they have access and interact, do they really participate?", https://www.researchgate.net/publication/273862771_The_concept_of_participation_If_they_have_access_and_interact_do_they_really_participate
3. Ellerman David, "Inalienable Rights: Part I The Basic Argument", <http://www.ellerman.org/inalienable-rights-part-i-the-basic-argument/>
4. ____: "Is Wall Street Capitalism really "The Model"?", <http://www.ellerman.org/is-wall-street-capitalism-really-the-model/>
5. ____: Helping people help themselves, the university of michigan press, 2005
6. ____: The democratic worker ownership, Routledge, 2015
7. ____: Making Enterprises and Markets Responsible: Overcoming the commerce/community dualism, University of California at Riverside, <http://www.ellerman.org/makingenterprisesandmarketsresponsible/>
8. Habermas Jurgen, The theory of communicative action (vol. 1) reason and the rationalization of society, http://www.dphu.org/uploads/attachements/books/books_2795_0.pdf
9. Hersh D.Eitan, "The Problem With Participatory Democracy Is the Participants", <https://www.nytimes.com/2017/06/29/opinion/sunday/the-problem-with-participatory-democracy-is-the-participants.html>
10. McIvor David, «In Transition but to Where? Winnicott, Integration, and Democratic Associations» στο D.W. Winnicott and Political Theory: Recentering the Subject, 2017
11. Montambeault Françoise, The Politics of Local Participatory Democracy in Latin America, Institutions, Actors, and Interactions, Stanford University Press, 2015
12. Winnicott Donald, Η ανθρώπινη Φύση, Αρμός, Αθήνα, 2017
13. ____: Home is where we start from, WW Norton & Company, 1986
14. Zittel Thomas, Participatory Democracy and Political Participation: Can Participatory Engineering Bring Citizens Back In? (Routledge/ECPR Studies in European Political Science).